

ЖИНОЯТ НАТИЖАСИДА ЕТКАЗИЛГАН ЗАРАРНИ ҚОПЛАШНИНГ ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ ЖИҲАТЛАРИ

С.Б.Файзиев

*Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси
магистратура босқичи тингловчиси*

Аннотация: *Мазкур мақолада жиноят натижасида етказилган зарарни қоплашнинг фуқаролик-ҳуқуқий жиҳатлари ҳар томонлама таҳлил қилинади. Жиноят оқибатида шахснинг мол-мулки, ҳаёти ёки соғлиғига етказилган зарарни қоплашда фуқаролик ҳуқуқи нормаларининг ўрни ва аҳамияти ёритилади. Зарарни қоплашнинг ҳуқуқий асослари, шартлари ва шакллари, жавобгарликни келтириб чиқарувчи ҳолатлар ҳамда жабрланувчининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш механизмлари кўриб чиқилади. Шунингдек, фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг жиноят-ҳуқуқий жавобгарлик билан ўзаро боғлиқлиги, суд амалиётидаги муаммолар ва уларни бартараф этиш йўллари илмий-назарий ва амалий жиҳатдан таҳлил этилади. Тадқиқот натижалари зарарни қоплаш институтини такомиллаштиришга қаратилган илмий хулосалар ва амалий таклифларни ишлаб чиқишга хизмат қилади.*

Калит сўзлар: *жиноят, зарарни қоплаш, фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик, мол-мулккий зарар, маънавий зарар, жабрланувчи, компенсация, фуқаролик даъвоси, суд амалиёти, ҳуқуқий ҳимоя.*

Ҳозирги замонда энг долзарб институтлардан бири – бу жиноят туфайли етказилган зарарни қоплаш институти ҳисобланади. Бугунги кунда жиноятчилик динамикасини акс эттирувчи статистика кувонарли кўринишга эга эмас, шу боисдан, соғлиққа етказилган зарарни қоплаш масаласи ҳамон долзарблигича қолмоқда. Ҳар йили тахминан кўплаб кишилар жиноят қурбонига айланиши мумкин.

Шундан келиб чиқиб, қонун чиқарувчилар жабрланувчиларнинг ҳуқуқларига, фуқаролик даъвосига ва уни таъминлаш масаласига алоҳида эътибор қаратмоқдалар, бу эса жиноят-процессуал қонунига киритилаётган доимий ўзгаришлардан ҳам яққол кўриниб турибди. Демак, жиноят туфайли етказилган зарарни қоплаш билан боғлиқ масалалар долзарб ҳисобланади. Бироқ ушбу соҳани таҳлил қилганда, унинг ҳам бир қатор муаммолардан холи эмаслиги кўринади.

Амалдаги устувор тажрибага кўра, зарар фақат жиноят очилган тақдирдагина қопланиши мумкин. Шу билан бирга, ҳар йили жиноятларни фош этиш кўрсаткичи ўртача атрофида бўлиб келмоқда. Бу эса шуни англатадики, қолган жиноят қурбонлари ўзларига етказилган мулккий зарарни қоплатиб олиш

имкониятига эга эмас. Жиноят туфайли етказилган зарарни қоплаш – ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятининг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади, чунки улар жабрланувчиларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш вазифасини бажарадилар. Аммо унинг муҳим аҳамиятига қарамасдан, ҳанузгача тадқиқотчилар орасида “жиноят туфайли етказилган зарарни қоплаш” тушунчасига доир ягона фикр мавжуд эмас.

Жиноят туфайли етказилган зарарни қоплаш билан боғлиқ жиноят-процессуал фаолиятнинг асосий белгиларини ягона тушунишнинг йўқлиги, мазкур ҳуқуқий институтнинг кўп қиррали эканлигини кўрсатади. Шу билан бирга, бу соҳада ягона ёндашувнинг мавжуд эмаслиги нафақат махсус адабиётларда, балки ҳуқуқни қўллаш амалиётида ҳам акс этмоқда. Шу сабабли, мазкур турли қарашлар қонун ижросини таъминлашни қийинлаштиради.

Ҳар қандай, жумладан, жиноят-процессуал фаолиятнинг ҳам асосий белгилари ўзаро боғлиқ бўлган учта элементни қамраб олиши керак: субъект, мақсад ва ҳуқуқий воситалар. Ана шу ёндашувдан келиб чиқиб, жиноят туфайли етказилган зарарни қоплаш институтининг тушунчаси ва моҳиятини аниқлашга уринамиз³.

Амалдаги тажриба шуни кўрсатадики, жиноят туфайли етказилган зарарни қоплаш бўйича қонунчилик рухсат берган чораларни амалга оширишда асосий рол жиноят-процессуал органлар мансабдор шахсларига юкланган.

Жиноят туфайли етказилган зарарни қоплаш, айрим ҳуқуқшунослар ўйлаганидек, махсус зарарни қоплаш институти эмас (масалан, юқори хавф манбаи ёки хизмат мажбуриятларини бажариш чоғида етказилган зарарни қоплаш институти каби). Бу ерда Фуқаролик кодексининг 985-моддасида назарда тутилган умумий қоидалар қўлланилади. Жумладан: “фақат ҳақиқий етказилган зарар қопланади”, “айбдорнинг айби мавжуд бўлиши”, “тўлиқ қоплаш миқдори”, “сабабий боғланиш мавжудлиги” ва ҳ.к.

Айнан шунинг учун жиноят иши доирасида фуқаролик даъвогари, махсус зарарни қоплаш институти мавжуд бўлган тақдирда ҳам, танлаш ҳуқуқига эга: зарарни кимдан қоплатишни ўзи ҳал қилади. Масалан, у зарарни тўғридан-тўғри жиноятчидан ёки юқори хавф манбаи эгасидан (агар жиноятчи ана шу манбани ишлатиб зарар етказган бўлса) талаб қилиши мумкин. Ёки: жиноятчидан ёки у зарар етказган вақтда хизмат мажбуриятларини бажараётган ташкилотдан талаб қилиши мумкин.

Фуқаролик кодексининг 1003-моддасига мувофиқ, зарарни қоплаш тўғрисидаги талабни қаноатлантирар экан, суд ишнинг ҳолатларидан келиб чиқиб, зарар етказиш учун жавобгар бўлган шахсни зарарни натура шаклида қоплашга (худди шундай тур ва сифатга эга бўлган ашёни бериш, зарарланган

³ Ендольцева А.В. Добровольное возмещение подозреваемым, обвиняемым причиненного преступлением вреда как одно из средств восстановления нарушенных прав потерпевшего // Вестник экономической безопасности. 2016. № 5. С. 36-39.

нарсани таъмирлаш ва ҳ.к.) ёки етказилган зарарни моддий йўқотишлар (ФКнинг 14-моддаси иккинчи қисмига мувофиқ) орқали қоплашга мажбур қилади.

Амалда эса жиноят ишлари бўйича зарарни натура шаклида қоплаш усули жуда кам қўлланилади. У, одатда, ўғирланган ашёларнинг бир қисmini қайтариш шаклида (баъзан уларнинг ҳақиқий қийматига нисбатан сезиларли арзон нарх билан), зарарланган мол-мулкни тиклаш таъмири кўринишида ва шу каби ҳолатларда намоён бўлади. Аксарият ҳолларда эса сўз зарарни моддий йўқотишлар орқали қоплаш ҳақида боради. Бу ўғирланган, шикастланган ёки йўқ қилинган мол-мулк қийматини ундириш, маънавий зарар учун пулли компенсация тўлаш каби ҳолатлар бўлиши мумкин. Шу ўринда жиноят натижасида етказилган зарарнинг аниқ миқдорини белгилаш уни тўлиқ қоплаш мақсадида жуда муҳим аҳамиятга эга.

Фуқаролик-ҳуқуқий низолар энг мураккабларидан бири бўлиб, судьялардан моддий ҳуқуқ нормаларини чуқур билишни талаб қилади. Баъзи ҳолларда жиноят ишларини биринчи инстанцияда кўриб чиқишга ихтисослашган жиноят ишлари бўйича судья доимо ҳам муайян мол-мулкнинг ҳақиқий эгаси кимлигини, кимга реал зарар етказилганини аниқлаб олиши осон бўлмайди. Шунингдек, қопланиши лозим бўлган зарар суммасини белгилашда ҳам жиддий қийинчиликлар пайдо бўлади. Айниқса, бу ҳолат хўжалик субъектлари томонидан тузилган битимларга оид низоларда яққол намоён бўлади.

Шунингдек, жиноий тажовуз предмети бўлган мол-мулк қиймати доимий равишда ўсиб бораётганига ҳам эътибор қаратиш лозим. Шу билан бирга, ҳар доим ҳам қайси турдаги қиймат (кадастр қиймати, бозор қиймати, баланс қиймати)ни қўллаш кераклигини дарҳол аниқлаш осон эмас.

Албатта, юқорида қайд этилган барча ҳолатлар ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлардан қўшимча саъй-ҳаракатларни, чуқур билимларни ва юқори касбий маҳоратни талаб этади. Чунки қонун жабрланувчига унинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш имкониятини кафолатлайди ва жиноят ишини кўриб чиқиш жараёнида унга етказилган ҳам моддий, ҳам маънавий зарарнинг қопланишини таъминлаб беришни назарда тутди.

Жиноят натижасида етказилган зарарни қоплашга оид муносабатларнинг тарихий-ҳуқуқий таҳлили шуни кўрсатадики, ушбу муносабатлар субъектив-объектив табиатга эга бўлган муносабатлар турига киради. Улар жамиятдаги ижтимоий бошқарув тизимида таянади ва иқтисодий, муҳофазавий (ҳимоявий), тарбиявий, олдини олиш (превентив) ҳамда компенсациявий каби турли вазифаларни бажаради. Жамият тараққиётининг ҳозирги босқичида ушбу

муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишдан кўзланган асосий мақсад – шахсий манфаатлар соҳасида ижтимоий адолатни тиклашдан иборатдир⁴.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг шарти муайян жиноятнинг белгиси сифатида намоён бўлади ва у ҳуқуқбузарликнинг (жиноятнинг) субъектив томони орқали ифодаланади. Унинг асосий жиҳати зарар етказувчининг айби ҳисобланади. Шунингдек, деликт мажбуриятлари субъектлари сифатида тўғридан-тўғри зарар етказган шахслар ёки қонун асосида уларнинг ҳаракатлари учун жавобгар бўлган шахслар майдонга чиқади⁵. Фуқаролик кодексининг 333-моддаси биринчи қисмига мувофиқ, мажбуриятни бажармаган ёки уни тегишли тарзда бажармаган шахс айби (қасд ёки эҳтиётсизлик) мавжуд бўлган тақдирда жавобгарликка тортилади, агар қонун ёки шартномада бошқача қоида белгиланмаган бўлса. Демак, фуқаролик ҳуқуқида жавобгарлик, умумий қоидага кўра, айб асосида қурилади.

Айб шахснинг ўзининг ҳуқуққа зид хатти-ҳаракатларига нисбатан онгий муносабати бўлиб, унда жамият ёки алоҳида шахслар манфаатларига бепарволик ифода этилади⁴. Фуқаролик ҳуқуқи ва жиноят ҳуқуқида айб шакллари фарқ қилади. Қасд ва эҳтиётсизлик ҳар икки соҳада ҳам мавжуд, аммо уларнинг амалий аҳамияти турлича. Чунки фуқаролик ҳуқуқида умумий қоида сифатида тўлиқ қоплаш принципи амал қилади. Қасд фуқаролик ҳуқуқида нисбатан кам ҳолларда учрайди. О.А. Иоффе қасдни “зарар етказиш нияти” сифатида таърифлаган. Эҳтиётсизликда ният йўқ, аммо зарур даражадаги диққат ва эҳтиёткорлик мавжуд эмас. Қўпол эҳтиётсизликда ҳар қандай диққат ва эҳтиёткорлик умуман йўқ, оддий эҳтиётсизликда эса улар мавжуд, лекин ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш учун етарли даражада эмас⁶.

Тадқиқот доирасида биз учун жиноят ҳуқуқи назарияси ва жиноят қонунчилигини қўллаш амалиётида шаклланган айб тушунчаси ва унинг шакллари ҳақидаги қарашлар муҳимдир. Чунки жиноят иши доирасидаги фуқаролик даъвоси фақат ҳукм чиқариш билан бир вақтнинг ўзида моҳиятан ҳал қилиниши мумкин. Фуқаролик даъвосининг тақдири жиноят ишида тўғридан-тўғри суднинг айбланувчининг айбдорлигини қандай ҳал қилишидан келиб чиқади. Агар айблов исботланмаса, ҳар қандай ҳолда фуқаролик даъвосини қаноатлантириш рад этилади. Шу сабабли фуқаролик даъвогари ҳар доим суд жараёни натижасида айбланувчининг жиноят содир этганлиги ва шу билан мулкӣ зарар етказганлиги аниқланишига манфаатдор бўлади⁷.

⁴ Козацкая В.Э. Гражданско-правовая ответственность за вред, причиненный преступлениями: взгляд на проблему // Гражданское право. 2010. – № 4. – С. 41 - 44.

⁵ Блинкова Е.В., Козацкая В.Э. Общая характеристика гражданско-правовой ответственности за вред, причиненный преступлением // Российская юстиция. 2011. – № 4. – С. 10 – 14 / <http://www.centerbereg.ru/b6289.html>. ⁴ Сергеев А. П., Толстой Ю. К. Гражданское право. - М.: Проспект, 2008. - 576 с.

⁶ Вина в уголовном и гражданском праве: понятие и формы / <http://lawstudents.net/modules.php?name=Content&pa=showpage&pid=394>.

⁷ Семин А. В. Особенности доказывания при рассмотрении гражданского иска в уголовном процессе / <http://pravo.news/ugolovnoe-sudoproizvodstvoroissii/osobennosti-dokazyvaniya-pri-rassmotrenii-21072.html>. ⁷ Блинкова Е.В., Козацкая В.Э. Общая характеристика

Жиноят ҳукукида тўғридан-тўғри қасд нафақат оқибатларни иташ, балки уларни олдиндан кўра билишнинг ақлий унсури билан ҳам изоҳланади. Олдиндан кўриш икки жиҳатда намоён бўлади: оқибатларнинг муқаррарлиги ёки уларнинг эҳтимоллиги. Бундай тақсимот айбнинг субъектив характериға ишора қилади. Билвосита қасдда эса шахс оқибатларнинг келиб чиқишини истамайди. Бироқ у бу оқибатларни йўл қўяди ёки уларға бепарво муносабатда бўлади.

Фуқаролик-ҳукукий жавобгарлик субъектлари ва уларнинг жиноят орқали етказилган зарар учун айбдорлиги қуйидаги туркумда таснифланиши мумкин. Бу тасниф ФКда ўз ифодасини топган⁷:

1) Шахсийлаштирилган жавобгарлик. Ушбу таснифнинг асосида тўғридан-тўғри зарар етказувчининг айби ётади. Анъанавий ёндашувға кўра, шахс вояға етиш ёшиға етганидан кейин у содир этган хатти-ҳаракатлари учун фуқаролик-ҳукукий жавобгарликка тортилади. Қоида тариқасида, 14 ёшға тўлган шахсларни умумий асосларда етказилган зарар учун мустақил равишда жавобгарликка тортиш мумкин. Агар 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган вояға етмаган шахснинг зарарни қоплаш учун етарли маблағи (даромади) ёки бошқа мол-мулки бўлмаса, зарарни қоплаш тўлиқ ёки етишмайдиган қисми унинг ота-онаси (асраб олувчилари) ёки васийлари зиммасиға юкланиши мумкин. Фақат улар зарар ўз айби сабабли келиб чиқмаганлигини исботлаб берсалар, жавобгарликдан озод этилади.

2) Айбсиз ҳолда жиноят туфайли етказилган зарарни қоплаш. Бу турдаги жавобгарлик шартли равишда “оширилган жавобгарлик” сифатида тавсифланади. Унга ота-оналар, фарзандликка олувчилар, васийлар, ҳомийлар ва бошқалар ФКнинг 993– 997-моддалари асосида киради. Ушбу субъектларға ФКнинг 1001-моддасиға кўра, зарар етказган шахсға нисбатан регресс талаб қилиш ҳукуқи берилмаган. Бундай оширилган жавобгарлик ҳолатларига 14 ёшгача бўлган ва 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган нобалоғат шахслар томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик, ота-оналик ҳукукидан маҳрум қилинган ота-оналарнинг жавобгарлиги, шунингдек, ақли норасо деб топилган шахс томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик киради.

3) Айбли зарарни қоплаш истиснолар билан. Бу тасниф доирасида қонун асосида зарар етказувчининг ҳаракатлари учун жавобгар ҳисобланган субъектларнинг субсидиар жавобгарлиги мавжуд бўлиб, улар ўртасида регресс муносабатларининг амалға ошиши назарда тутилади.

Тадқиқот доирасида ушбу таснифнинг охириги туриға оид фуқаролик ҳукуқи назариясидаги икки нуқтаи назарға тўхталиб ўтамиз. Биринчи нуқтаи назарға кўра, ҳокимият ваколатлари берилган мансабдор шахслар ҳамда фуқаролик

хукуки субъектлари сифатидаги оммавий-хукукий тузилмаларнинг жавобгарлиги давлат зиммасига юкланади (ФКнинг 990 ва 991-моддалари). Яъни, зарар давлат хазинасидан қопланади. ФКнинг 1001-моддасига мувофиқ эса давлат органлари ўз айби сабабли зарар келтирган шахсга нисбатан регресс талабини қўйиш ҳукукига эга бўлади.

Иккинчи позицияга кўра, ўзининг ишончсиз ва тўловга қобилиятсиз фуқаролари учун жавобгарлик давлат зиммасига юкланади. Бу, уларнинг шахси аниқланган ҳолларда ёки улар жиноятлар оқибатида жабрланувчиларнинг фуқаролик ҳуқуқларини оммавий равишда бузиш субъектларига айланган тақдирда амал қилади. Масалан, 2000 йил 15 декабрда қабул қилинган 167-П-сон “Терроризмга қарши кураш тўғрисида”ги қонунга мувофиқ, давлат террорчилик актидан жабрланган шахсларга компенсация тўлаш мажбуриятини ўз зиммасига олади. Шу билан бирга, маънавий зарар эса теракт содир этган шахслар томонидан қопланади, улар ҳам жиноий, ҳам фуқаролик-хукукий жавобгарликка тортилади.

Жиноятдан етказилган зарарни қоплашнинг самарасизлиги муаммоси асосида, юридик доктринадаги ишланмаларга, халқаро ҳужжатлар қоидаларига ҳамда хорижий мамлакатларнинг қонунчилик ва ҳуқуқни қўллаш тажрибасига таянадиган бўлсак, давлат ўзининг ишончсиз аъзолари (жиноятчилар) учун оширилган жавобгарликка эга эканлиги сабабли миллий қонунчиликда махсус фуқаролик-хукукий жавобгарлик механизмини амалга ошириш имкониятини назарда тутиш зарур, деб ҳисоблаймиз.

Ушбу механизмнинг ўзига хос жиҳати шундаки, жиноят туфайли етказилган зарар махсус фонд маблағлари ҳисобидан қопланиши керак бўлади. Фонддан компенсация тўловлари эса субсидиар (қўшимча) тартибда амалга оширилади⁸.

Давлатнинг жиноятчилар учун субсидиар жавобгарлиги жабрланувчиларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини тиклашга хизмат қилади. Бу эса, ўз навбатида, тўловга қобилиятсиз қарздор номидан зарарнинг тўлиқ қопланишини таъминлашга имкон беради. Бироқ бу тўловлар фонд ҳисобидан амалга оширилиб, қуйидаги принципларга асосланиши лозим: қайтаришлилик (тўлов кейинчалик айбдордан ундириб олиниши лозим); тўловлилик (фонд маблағларидан фойдаланиш белгиланган қоидаларга мувофиқ амалга оширилиши); муддатлилик (тўловлар белгиланган вақтда амалга оширилиши); қарздор томонидан мажбуриятларни тўлиқ бажарилмаганлиги; қарздорнинг тўловга қобилиятсизлиги натижасида зарарни тўлиқ қоплаш принципи бузилганлиги; қарздор томонидан мажбуриятларни бажармаганлик факти исботланганлиги; икки марта тўловга йўл қўймаслик.

⁸ Щербинина И.В. Условия гражданско-правовой ответственности за вред, причиненный преступлением // file:///C:/Users/99897/Downloads/ucloviya-grazhdansko-pravovoy-otvetstvennosti-za-vred-prichinennyiprestupleniem.pdf

Шу тарика, махсус компенсация фонди орқали давлатнинг субсидиар жавобгарлиги жабрланувчиларнинг бузилган ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш ҳамда адолатни таъминлашга қаратилган самарали механизм сифатида хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. **Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг** 2016 йил 27 декабрдаги «Жиноят натижасида етказилган мулкӣ зиённи қоплашга оид қонунчиликни қўллаш бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги 26-сонли қарори.
2. **Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг** 2000 йил 28 апрелдаги «Маънавий зарарни қоплаш тўғрисидаги қонунларни қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида»ги қарори.
3. **Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси.** (Ўзбекистон Республикаси қонуни билан қабул қилинган, амалдаги таҳрир).
4. **Мирзаев Т., ва бошқ.** Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 2-жилд. — Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. — 265 бет.
5. **Хамрақулов Б. М.** Маънавий зарарни қоплашнинг ҳуқуқӣ тартибга солиниши муаммолари: юридик фанлар номзоди диссертацияси автореферати. — Тошкент: ТДЮИ, 2008. — 65 бет.
6. **Кравцова С. В.** Жиноят-процессуал ҳуқуқида фуқаролик даъвоғари ва фуқаролик жавобгарининг дастлабки тергов босқичидаги процессуал мақоми: тушунчаси, моҳияти ва вужудга келиш асослари: юридик фанлар номзоди диссертацияси автореферати. — Санкт-Петербург: Россия ИИВ Санкт-Петербург университети, 2003. — 310 бет.
7. **Рустамбоев М. Х.** Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига шарҳлар. Умумий қисм / Б. М. Мустафоевнинг умумий таҳрири остида. — Тошкент: ИЛМ ZIYO, 2006. — 608 бет.
8. **Халқаро конвенциялар инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва жиноятчиликка қарши кураш соҳасида:** халқаро декларациялар тўплами / тузувчи: Ю. С. Пулатов. — Тошкент: Шарқ, 1995. — 350 бет.
9. **Галимов Т. Р.** Россия жиноят суд иш юритувида фуқаролик даъвосини исботлаш субъектлари: юридик фанлар номзоди диссертацияси автореферати. — Челябинск: УдмДУ ҳузуридаги Ҳуқуқ, ижтимоӣ бошқарув ва хавфсизлик институти, 2006. — 9-бет.
10. **Божьев В.** Жиноят жараёнида фуқаролик даъвоси // Қонунийлик. — Москва, 2004. — № 7. — 168 бет.
11. **Самитов М. Р.** Россия жиноят процессида фуқаролик даъвосини кўриб чиқиш ва ҳал этиш тартиби: юридик фанлар номзоди диссертацияси

автореферати. — Челябинск: УдмДУ ҳузуридаги Ҳуқуқ, ижтимоий бошқарув ва ҳавфсизлик институти, 2006. — 261 бет.